

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 81-112(575.2)(043.3)

АКАЛЫН РЕЖЕП

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ
ДЕНЕ МҮЧӨ АТАЛЫШТАРЫНЫН УЯСЫНДА ЖАСАЛГАН
ТУУНДУ ЖАНА ТАТААЛ СӨЗДӨР**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи:

Садыков Ташполот

филология илимдеринин доктору, профессор, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2024-жылдын _____ саат 10:00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын ____ - _____ жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент**

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тектеш тилдерди тектештирме типологиялык өңүттөн изилдөө азыркы тил илиминдеги өзөк маселелерден экени талашсыз. Түркия менен Кыргызстандын ортосундагы ар тараптуу кызматташтык илим жаатында да бир катар мүмкүнчүлүктөрдүн жаралуусуна жана салыштырма пландагы илимий иштердин аткарылышына жол ачууда. Диссертациялык иш кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү тектештирме-тарыхый өңүттөн иликтөө аркылуу жогоруда белгиленген илимий изилдөөлөрдүн катарын толуктамакчы.

Кыргыз жана түрк тилдеринин сөздүк курамында дене мүчө аталыштарынын ээлеген орду өзгөчө. Себеби дене мүчө аталыштарына тиешелүү сөздөр тил жаралган алгачкы көөнө доорлорго барып такалары анык. Адам баласы оболу өзүн, андан соң айлана-чөйрөдөгү көзгө көрүнгөн жана сезип туюлган нерселерди атоо менен аларды таанып билет. Бул жагынан дене мүчө аталыштары да абалтан жаралган сөздөргө жатат. Салыштырууга алынган кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын окшоштуктары – мунун ачык далили. Дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын көөнө катмарын түзгөндүктөн, алар сөз жасоонун маанилүү булагы катары кызмат кылары анык. Мындай сөздөрдү салыштырып изилдөө эки тилдин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого өбөлгө түзөт. Демек, бул жагынан кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда изилдөө түркология үчүн актуалдуу маселелерден экени талашсыз.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты – кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырып изилдөө аркылуу эки тилдин ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктарды аныктоо.

Бул максатты аткаруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

- 1) кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхына аналитикалык сереп жасоо;
- 2) кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөргө байланыштуу түшүнүктөрдү тактап териштирүү;
- 3) кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөргө тиешелүү факты материалдарды топтоо;

4) кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын курам жактан иликтөө, алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө жараша баскычтарга бөлүштүрүү;

5) салыштырылып жаткан эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар менен айырмачылыктарды аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Диссертацияда кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр салыштырма планда алгач ирет иликтенип жаткандыктан, иштин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, алардын ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык жалпылыктар менен катар айырмачылыктар алгач ирет илимий айлампага киргизилди. Ошол эле учурда дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн сөз жасоо баскычтарынын бөлүнүп каралышы да диссертациялык иштин жаңылыгы болуп саналат.

Иштин практикалык баалуулугу. Иш кыргыз жана түрк тилдерин салыштырып изилдөөчүлөр, аталган тилдерди үйрөнүүчүлөр жана жогорку окуу жайларында аталган багыттагы атайын курстарга катышуучулар үчүн сунушталмакчы. Жүргүзүлгөн илимий-изилдөөлөрдүн натыйжалары, тыянактары кыргыз жана түрк тилдеринин лексикалык байлыгына тиешелүү толуктоолорду, тактоолорду алып келүү менен, жогорку окуу жайлары үчүн лексикология жана сөз жасоо боюнча окуу китеп, окуу куралдарын жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө баалуу материал боло алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Дене мүчө аталыштары тектеш тилдердин сөздүк курамындагы байыркы катмарды түзүп, баба тилдин дооруна барып такалгандыктан, мындай аталыштар кыргыз жана түрк тилинде да сөз жасоочу негизги булак болуп саналат.

2. Дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары менен баскычтары сөз жасоонун диахрондук жактан калыпташкан, синхрондук жактан сөздүк курамын такай байытып турган жандуу система экенин тастыктайт.

3. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарын билдирүүчү сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалып, жаңы түшүнүктөрдү атоодо арбын колдонулат.

4. Кыргыз жана түрк тилинде мейкиндик жана мезгилдик факторлордон улам дене мүчөлөрүн атоодо бир-бирине такыр окшобогон жаңы лексикалык бирдиктер пайда болгон.

5. Дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөр кыргыз жана түрк тилинин лексикасын тарыхый планда изилдөөдө кызыктуу илимий булак боло

алат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Бул диссертация автордун кыргыз жана түрк тили боюнча жыйнаган теориялык жана фактылык материалдарынын негизинде жеке өзү жүргүзгөн талдоолордун, иликтөөлөрдүн натыйжасы болуп эсептелет.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары боюнча «Илим, коом, саясат бүгүн жана эртең» (Ж. Баласагын атындагы КУУ), «Котормо жана анын келечеги» («Манас» КТУ), К.Карасаевдин 110 жылдыгына арналган (К.Карасаев атындагы БМУ) илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулду.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну жана натыйжалары жалпысынан 11 илимий макалада чагылдырылды: анын ичинде РИНЦ системасындагы журналда - 2 (Орусия), КРдин РИНЦ системасында индекстелген жана УАК тарабынан сунушталган мезгилдүү илимий басылмаларда – 7 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш көздөлгөн максат-милдеттерге, топтолгон фактылардын мүнөзүнө жана аларды талдап текшерүү багытына карай киришүү, үч бап, корутунду, колдонулган адабияттардан турат. Иштин жалпы көлөмү - 197 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, максат-милдеттери көрсөтүлүп, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, иштин түзүлүшү жана көлөмү тууралуу маалыматтар берилди.

Биринчи бап “**Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдү изилдөөнүн теориялык негиздери жана тарыхы**” деп аталып, бул бапта сөз жасоо уясынын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш тарыхына илимий сереп жүргүзүлдү. Ошондой эле дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары жана анын үч баскычы тууралуу маалымат берилди.

1.1. Сөз жасоо уясынын жалпы тил илиминде изилдениши. XX кылымдын 70-90-жылдарынан тартып сөз жасоо уясы ар тараптан изилденип, түрдүү багыттагы илимий божомолдор айтылып, бир топ изилдөөлөр жарык көрдү. Алсак, сөз жасоо уясы жана этимологиялык уя түшүнүгү [Виноградов, 1966:3-26], уянын деңгээли жана аспектилери, сөз жасоо уясы [Тихонов, 1987], лексикалык уя [Гинзбург, 1979; Янценецкая, 1979; 1982; Ким, 1987], грамматикалык уя [Гинзбург, 1979; Соболева 1970; 1980] тууралуу эмгектер жарык көрдү. Сөз жасоо уясын изилдөөдө сөз жасоо уясынын типологиясын түзүү [Моисеев, 1987; Шеляховская, 1987], уянын түзүлүшү жана сөз жасоо

парадигмасы [Земская, 1978; 1982; Мурясов, 1980] жана сөз жасоо тизмеги [Тихонов, 1982; Ермакова, 1982; Улуханов, 1977; 1991] сыяктуу түшүнүктөр да такталды. Ар бир сөз түркүмү жана семантикалык топ өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ экени тастыкталгандан кийин ар башка сөз түркүмдөрүндөгү жана лексика-семантикалык топтогу сөздөрдүн сөз жасоо уясын изилдөө колго алына баштады. Атап айтканда, зат атоочтор [Плужникова, 1989; Собиров, 1991; Яковенко, 2005; Согатова, 2007], сын атоочтор [Гинзбург, 1984; 1986; Фургель, 1988; Гильманова, 1987], этиштер боюнча [Лукашанец, 1981; Чиканцева, 1984; Яковенко, 1987; Ходунова, 2010], сөз жасоо парадигмасы [Клобукова, 1978; Юсупова, 1980; Морозова, 1980; Яррулина, 1980; Пугачёв, 1987; Сысоева, 1987; Давыдова, 1989; Зверев, Гураль 1991; Горьков, 1991 ж.б.] жана сөз жасоо чынжырчасы [Тихонов 1984; Таджикибаев, 1987; Хамраев, 1987 ж.б.] боюнча изилдөөлөр аткарылды.

Орус тил илиминде сөз жасоо уясы маселесине келгенде А. Н. Тихоновдун эмгектерин өзгөчө белгилеп кетүү зарыл. Окумуштуу уңгу сөз, сөздөрдү уяларга бөлүштүрүү, сөз жасоо уяларынын курамы, туунду сөздөрдүн сөз жасоо уясында жайгаштыруу тартиби, уядагы сөздөрдүн өз ара маанилик байланыштары, сөз жасоо уяларындагы туунду сөздөрдүн ортосундагы синонимиялык байланыштарды жөнгө салууда аткарган кызматы, туунду сөздөрдүн антонимдик, омонимдик катыштары, сөз жасоо уяларынын лексиканы толуктоодогу ролу сыяктуу өзөктүү проблемалардын башын ачып, сөз жасоо уясынын түзүлүшүндөгү негизги баскычтарды чечмелеп көрсөткөн [Тихонов 1978; 1985].

Сөз жасоонун синхрондук жана диахрондук маселелери Е. А. Земская, Л. К. Жаналина (1994), А. Ю. Самохин (1990), С. Собиров (1990) жана И. А. Пугачёвдун изилдөөлөрүндө каралса, сөз жасоо мааниси жана сөз жасоо формалары, туунду сөздүн семантикасына тиешелүү маселелерди Р. С. Манучарян, Е. С. Кубрякова, С. А. Турбекованын эмгектеринен табууга болот [Манучарян, 1981; Кубрякова, 1981; Турбекова, 1998].

Тил илиминде сөз жасоо уяларын салыштырма-типологиялык планда да изилдөө колго алына баштады. Т. И. Плужникованын изилдөөсүндө туундулардын семантикасы менен сөз жасоо уяларынын типологиясы териштирилсе [Плужникова, 1989], Б. Д. Хамраевдин эмгегинде сөз жасоо тизмектеринин типологиясы иликтенген [Хамраев, 1987].

Ошентип, сөз жасоо уясына байланыштуу маселелердин теориялык негиздери жалпы жана орус тил илиминде кенен жана терең изилденгени анык. Ошондуктан, мында топтолгон теориялык жоболор менен изилдөө ыкмалары түркологиядагы сөз жасоонун өзүнчө лингвистикалык тармак катары калыптанышына зор өбөлгө болору шексиз.

1.2. Түркологияда жана кыргыз тил илиминде сөз жасоо уясынын изилдениши. Сөз жасоо – түркологиянын тарыхынын соңку

мезгилдеринде теориялык планда изилдене баштаган өзүнчө тармак. Айрым окумуштуулардын пикири боюнча, азыркы түрк тил илими сөз жасоо маселесине байланыштуу илимий эмгектерден башталат.

А. Казем-Бектин «Грамматика турецко-татарского языка» атуу эмгегинде зат атоочтор негизги жана туунду деп бөлүнүп, зат атоочтор менен этиштердин жасалышы көрсөтүлүп, аналитикалык жол аркылуу жасалары да берилген [Казем-Бек, 1846].

Андан ары белгилүү түркологдор Н. К. Дмитриев (1942; 1948), А. Я. Самойлович, В. А. Гордлевский, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов (1956), Н. П. Дыренкова, Н. А. Баскаков (1952), А. К. Боровков, М. В. Насилов, В. В. Решетов, И. А. Батмановдун эмгектеринде сөз жасоо маселесине байланыштуу теориялык ойлор камтылган.

Түрк тилдериндеги сөз жасоонун морфологиялык-синтаксистик жолдору азербайжан [Севоротян, 1962; 1966], өзбек [Гулямов, 1955], уйгур [Садвакасов, 1956], башкыр [Юлдашев, 1958; Гарипов, 1959], якут [Антонов, 1952], түрк [Манькин, 1954], кыргыз [Орузбаева, 1964] жана казак [Оралбаева, 1979] тилдеринин материалдарында изилденди.

Сөз жасоо маселелерине катышы бар эмгектердин катарын каракалпак тилиндеги кош сөздөрдүн жасалышын изилдөөгө алган А. Нажимовтун, интернационалдык лексиканын негизинде өзбек тилиндеги сөз жасоо маселесин көтөргөн К. Ю. Ахунджанованын, кумук тилиндеги зат атоочтордун сөз жасоо жолдорун изилдеген С. И. Бекмурзаеванын диссертациялык иштери толуктайт [Нажимов, 1971; Ахунджанова, 1973; Бекмурзаева, 1981].

Ал эми кыргыз тилинин сөз жасоо маселеси тууралуу маалымат К. Тыныстановдун эң алгачкы окуу китептеринде берилет. Анда автор атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн жасоочу мүчөлөрдү берген. И. А. Батмановдун «Грамматика киргизского языка» деген эмгеги 1940-жылы жарыкка чыккан. Ал кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөргө токтолуп, алардын маанисин, аткарган функциясын ачып берген [Батманов, 1939; 1940].

Өзгөчө белгилеп кете турган эмгек Б. Ө. Орузбаеванын кыргыз тилдериндеги сөз жасоочу мүчөлөргө арналган монографиясы. Бул эмгекте автор сөз жасоо маселеси, сөз жасоо жолдору, каражаттары, аларга байланыштуу эрежелердин илимий негиздери жана себептери атайын монографиялык планда тереңдетилип иштелип чыккан [Орузбаева, 1964].

С. Кудайбергеновдун бир катар илимий эмгектери кыргыз тилинин морфологиясынын орчундуу маселелерине арналган. Этиштердин жасалуу жолдорун талдоого алган негизги эмгегинде сөз жасоонун морфологиялык жолуна басым жасаган. Этиш сөз түркүмүн жасаган мүчөлөр тууралуу бир топ илимий пикирлерин берген. Бул эмгекте автор Э. В. Севоротяндун илимий концепцияларын пайдаланган [Кудайбергенов, 1966].

Өткөн кылымдын 90-жылдарынын соңунан тартып сөз жасоо маселесине кызыгуу күчөп, аны тил илиминин өзүнчө салаасы катары изилдөө аракеттери башталган. 1997-жылы жарык көргөн И. Абдувалиев, Т. Садыковдун «Азыркы кыргыз тили. Морфология» деп аталган окуу китебинде сөз жасоо тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары каралган [Абдувалиев, Садыков, 1997:57].

2009-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тили» деп аталган фундаменталдуу эмгекте да сөз жасоодогу негизги түшүнүктөр каралган жана алгачкы ирет «сөз жасоо уясына» аныктама берилген [АКАТ, 2009]». Андан кийинки эмгек тилчи окумуштуулар Т. Садыков, Б. Сагынбаева тарабынан даярдалган «Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери» аттуу эмгегинин 5-бөлүмү толук бойдон сөз жасоодогу негиз жана анын түрлөрү, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби сыяктуу түшүнүктөргө теориялык анализ берилген [Садыков, Сагынбаева, 2010].

Түркияда түрк тилинин сөз жасоо системасы жиктелип, өзүнчө бир илимий багыт катары иликтенбей келет. Ушундан улам түрк окумуштуулары тарабынан даярдалган эмгектерде сөз жасоого байланыштуу маалыматтар морфология менен чогуу берилип жүрөт [Banguoglu, 1995; Gülensoy, 2000; Güneş, 1977; Ergin, 1997; Hengirmen, 1995]».

1.3. Дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары жана баскычтары. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын көпчүлүгүнүн фонетикалык структурасы, семантикасы жана сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнүн окшош болушу мындай сөздөрдүн байыркы доордо жаралгандыгынан кабар берет.

Сөз жасоонун улуттук-маданий өзгөчөлүгү элдин салттуу дүйнө таанымынын туунду сөз маанисинде чагылдырылышы менен шартталат. Маселен, *баш, көз, кол, бут, жүрөк, боор, өлкө* сыяктуу дене мүчө аталыштары көп сандагы туунду сөздөрдүн жасалышына негиз болот. Алар кыргыз жана түрк тилдеринин тарыхында узак жолду басып өтүп, лексикалык кордун өнүгүшүнө гана салым кошпостон, тилдин сөз жасоо жана морфологиялык структуранын ийкемдүү өнүгүшүнө да кызмат кылган.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү иликтөөгө алганда, фонологиялык факторго да көңүл буруу абзел. Бул тилдерде туунду жана татаал сөздөр акыркы басымга ээ, өз кезегинде басымдын жылышы маани менен байланыштуу. Сөздүн уңгусу куранды мүчө аркылуу жаңы сөз жаратканда, басым улам акыркы муунга түшүп отурган.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал сөздөр эки же андан ашык сөздүн биригишинен пайда болуп, бир түшүнүктү берет. Алардын бардык компоненти биригип, жалпысынан

кандайдыр бир затты, кыймыл-аракетти ж.б. туюнтуп, сүйлөм ичинде синтаксистик бир милдетти аткарат.

1.3.1. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычы. Кыргыз тилинде тандалып алынган дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уясынын 1-баскычында жалпысынан 23 сөз иликтөөгө алынды. Бул таблицанда алардын ичинен 3 сөз түркчө шайкештиктери менен көрсөтүлдү.

Таблица – 1.1. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычы

№	Уянын аталышы жана котормосу	Жыштыгы
1	ич iç	24
2	тил dil	21
3	кол kol	17

Мисалы: *ич I (24): ич II, ичеги II, ичеги II, ичек, ичик, ичикий, ичил, ичилик, ичим, ичир, ичиш, ичке, ичкер I, ичкер II, ички, ичкиз, ичкич, ичме, ичмей, ичмек, ичте, ичтей, ичтүү, ичүү; тил I (21): тил II, тилабат, тилазар, тилгич, тилде, тилдир, тилдүү, тиле, тилек, тилик, тилим, тилин, тилиш, тилке, тилме, тилмер, тилмеч, тилсиз, тилсим, тилүү, тилчи; кол I (17): кол II, колдой, колдон, колдоо, колдуу, колек, колжой, колко I, колко II, кологой, колой, колокой, колот I, колот II, колпоч, колтой, колтук.*

1.3.2. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычы. Түрк тилинде иргелип алынган дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычында жалпысынан 23 сөз иликтөөгө алынган, 2-таблицада анын ичинен 3 сөз кыргызча шайкештиктери менен көрсөтүлдү.

Таблица – 1.2. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычы

№	Уянын аталышы жана котормосу	Жыштыгы
1	iç ич	18
2	dil тил	14
3	baş баш	13

Мисалы: *iç (18): içeri , içerik, için, işlem, içli, içlik, içre, içsel, içsiz, içten; dil I (14): dil II, dilbaz, dilber, dilci, dildaş, dilek, dilim, diliş, dilli, dilmaç, dilme, dilmek, dilsel, dilsiz; baş I (13): baş II, başak, başarı, başat, başçı, başçık, başka, başkan, başlı, başlık, başmak, başsız, baştan.*

Сөз жасоо уяларында жайгашкан бирдиктер түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү. Сөз жасоо каражаттарынын табиятынан улам белгилүү болгондой, мындай каражаттар жалганган соң лексема бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтө берет. Себеби сөздүн семантикасы эле эмес анын колдонулушу, сүйлөм ичинде аткарган милдети да өзгөрүүгө дуушар болот. Мисалы: *төш* бирдигин алсак, аталган уяда төмөнкү туунду сөздөр жайгашкан: *төшө* – этиш

(буйрук ыңгай); *төшөк* – зат атооч; *төштө* – этиш (буйрук ыңгай); *төштөн* – этиш (өздүк мамиле); *төштөш* – этиш (кош мамиле); *төштүк* – зат атооч; *төшөктөш* – 1 зат атооч, 2 этиш (кош мамиле); *төшөл* – этиш (өздүк мамиле); *төшөө* – кыймыл атооч; *төшөт* – этиш (аркылуу мамиле); *төшөлгө* – зат атооч; *төшөнчү* – зат атооч; *төштөштүр* – этиш (аркылуу мамиле); *төштөшүү* – кыймыл атооч.

Ал эми түрк тилинде *çene* (жаак) бирдигин карап көрөлү. Аталган уяда төмөнкү туунду сөздөр орун алган: *çenebaz* – сын атооч; *çenek* – зат атооч; *çeneli* – сын атооч; *çenesiz* – сын атооч; *çenet* – зат атооч; *çenebazlık* – зат атооч; *çenekli* – сын атооч; *çeneksiz* – сын атооч; *çenetli* – сын атооч; *çeneleşme* – кыймыл атооч.

Мында сөз жасоо уясынын улам кийинки баскычында баштапкы сөз бир канча ирет бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүү процессине дуушар болгонун көрө алабыз. Мисалы, *çene* – зат атооч, *çeneleş* – этиш, *çeneleşme* – кыймыл атооч; *çene* – зат атооч, *çenebaz* – сын атооч, *çenebazlık* – зат атооч.

1.3.3. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 2-баскычы. Сөз жасоо уяларынын 1-баскычына караганда сөз жасоо уяларынын 2-баскычы алда канча өнүмдүү. Кыргыз тилинде тандалып алынган 23 дене мүчө аталышын билдирген сөздөрдөн жасалган сөз жасоо уяларынын 2-баскычында жалпысынан 180 жаңы сөз жасалган. Мындай өнүмдүүлүктүн себеби бир морфологиялык каражат аркылуу жаңы түшүнүккө ээ болгон лексикалык бирдик андан ары бир канча жаңы сөз жаратууга негиз катары кызмат аткара ала тургандыгында. Алсак, *бел* сөзүнө *-гы* куранды мүчөсүн жалгоо менен *белги* деген жаңы мааниге ээ сөз жасалат. Ал эми *белги* сөзү сөз жасоо уясынын 2-баскычына мүнөздүү үч жаңы сөз жаратууга негиз болгон: *белгиле*, *белгилүү*, *белгисиз*. Мисалы:

кол (37): *колдойт*, *колдокмат*, *колдонмо*, *колдонт*, *колдонул*, *колдонуу*, *колдоңдо*, *колдоочу*, *колдош*, *колдоюу*, *колектө*, *колжоңдо*, *колжоңдоо*, *колжоюу*, *колколо I*, *колколо II*, *колколдуу*, *колойт*, *колок*, *колокто*, *колоктоо*, *коломоч*, *коломочто*, *коломочтуу*, *коломсок*, *коломто*, *колоңдо*, *колоңсо*, *колоюу*, *колпоңдо*, *колтойт*, *колтоңдо*, *колтоңдоо*, *колтоюу*, *колтукта*, *колтурмач*, *колукту*;

баш (29): *башаалуу*, *башаалык*, *башаттуу*, *башбакта*, *башкала*, *башкарат*, *башкарма*, *башкаруу*, *башкарыл*, *башкасын*, *башкача*, *башмалдак*, *башмандак*, *башсыздык*, *баштаак*, *баштагы*, *баштакы*, *баштал*, *баштамал*, *баштан I*, *баштан II*, *баштат*, *башташ*, *баштоо*, *баштооч*, *баштыкча*, *башчылык*, *башыла*, *башынан*;

тил (19): *тилдет*, *тилдеш I*, *тилдеш II*, *тилдөө*, *тилектен*, *тилектеш*, *тилектүү*, *тилемчи*, *тилен*, *тиленүү*, *тиленчи*, *тилет*, *тиликтүү*, *тилкелүү*, *тилмечтик*, *тилөө*, *тилсимат*, *тилсимдүү*, *тилсымат*.

Бирок бул көрүнүш дене мүчө аталыштарын билдирген сөздөрдүн

баарында эле бирдей эмес. Айрымдарында, тескерисинче, сөз жасоо уясынын 1-баскычында жасалган жаңы сөздөрдүн саны 2-баскычка салыштырмалуу артыкчылык кылат. Мисалы, *жүрөк* сөзүнөн 1-баскычта 8 жаңы сөз жасалса, 2-баскычта болгону 2 сөз жасалары белгилүү болду.

1.3.4. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 2-баскычы. Түрк тилинде анализге алынган дене мүчө аталышын билдирген 23 сөздөн сөз жасоо уясынын 2-баскычында жалпысынан 151 жаңы мааниге ээ сөз жасалган. 2-баскычта жасалган сөздөрдүн санынын 1-баскычка салыштырмалуу артыкчылыгы 1-баскычта жасалган бир сөз 2-баскычта бир нече сөз жасоого жөндөмдүү экени менен түшүндүрүлөт. Мисалы, *baş* сөзү 1-баскычта 13 жаңы сөз жасоого негиз болсо, 2-баскычта 26 жаңы сөз жасоого негиз болот; *göz* сөзүнөн 1-баскычта 9, 2-баскычта 18; *iç* сөзүнөн 1-баскычта 18, 2-баскычта 30 жаңы лексикалык бирдик жасалган. Мисалы:

iç (30): *içerik, içerisi, içerlek, içerme, içermek, içicilik, içiliş, içilme, içilmek, içimli, içimlik, içinde, içirilme, içirilmek, içiriş, içirme, içirmek, içkici, içkili, içkilik, içkisiz, içleniş, içlilik, içmeler, içrek, içtenlik, içtensiz;*

baş (26): *başakçı, başakçık, başaklı, başarılı, başarıım, başarısız, başarma, başarmak, başatlık, başında, başkaca, başkalık, başkanlık, başkası, başlama I, başlama II, başlamak, başlayıcı, başlayış, başlıca, başlıkçı, başlıklı, başlıksız, başmakçı, başmaklık, başsızlık;*

dil (12): *dilcik I, dilcilik II, dilekçe, dileme, dilemek, dileyici, dilinim, dilinme, dilinmek, dillek, dilmaçlık, dilsizlik.*

Кыргыз тилдериндегидей эле айрым сөздөрдө 2-баскычтагы сөздөрдүн саны 1-баскычка салыштырмалуу аз экени аныкталды. Алсак, *burun* – 1-баскычта 5, 2-баскычта 3; *bel* – 1-баскычта 7, экинчи баскычта 2; *ayak* – 1-баскычта 6, 2-баскычта 3 жаңы сөз жасоого негиз болуп кызмат аткарышат.

1.3.5. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 3-баскычы. Сөз жасоо уяларынын 3-баскычы жогорудагы 1 жана 2-баскычтардан бир кыйла айырмаланат. Себеби сөз жасоо уясынын 3-баскычында жасалгандар сан жагынан аздык кылат, же болбосо айрымдары жаңы сөздүн жасалышына негиз болбой калат. Мисалы *жүрөк* сөзү 1-баскычта 8, 2-баскычта 2, 3-баскычта 0. Ал эми жаңы сөз жасоодо абдан жөндөмдүү келген *кол* сөзү 1-баскычта 17, 2-баскычта 37, 3-баскычта 13; тил 1-баскычта 21, 2-баскычта 19, 3-баскычта 7 сөз жасоого негиз болот. Кыргыз тилинде сөз жасоо уясынын 3-баскычында иргелип алынган сөздөрдөн жалпысынан 94 сөз жасалганы аныкталды. Мисалы:

баш (20): *башбактоо, башкармалык, башкаруучу, башкасынт, башмалдырык, башмандакта, баштагыдай, баштакыдай, башталгыч, башталма, башталуу, башталыш, баштанаак, баштандыр, баштант, баштапкы, баштатадан, баштатан, башташтыр, баштоочу;*

кол (13): колдоңдот, колектет, колектөө, коленкор, колжоңдот, колоктот, коломочтон, коломочтоо, колоңсолуу, колтоңдот, колтуктат, колтукташ, колтуктоо;

тил (7): тилдешүү, тилектенүү, тилектешик, тилемчиле, тилемчилик, тилкелен, тилкеленүү.

1.3.6. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 3-баскычы. Түрк тилдериндеги топтолгон фактыны анализ жасоо максатында дене мүчө аталышын билдирүүчү жогорку 23 сөз тандалып алынган. Булардын ичинен *ağız, bağır, burun, sirt* лексикалык бирдиктери сөз жасоо уясынын 3-баскычында жаңы сөз жасабай турганы белгилүү болду. Калган 13 сөздөн жалпысынан сөз жасоо уяларынын 3-баскычында 117 жаңы сөз жасалары такталды. Мисалы:

iç (16): içerikli, içerleme, içerlemek, içerleyiş, içindekiler, içlendirme, içlendirmek, içlenme, içlenmek, içtenlikle, içtenlikli, içtenliksiz, içsensizlik;

baş (14): başaklama, başaklamak, başarıma, başarılmak, başarısızlık, başkalaşım, başkalaşma, başkalaşmak, başlangıç, başlanma, başlanmak, başlatma, başlatmak, başmakçılık;

dil (11): dilenci, dileniş, dilenme, dilenmek, dillenme, dillenmek, dilleşme, dilleşmek.

Сөз жасоо уяларын түзгөн дене мүчө аталыштарынын ичинен өнүмдүүлөрү кыргыз тилинде *арка, бааш, бел, бет, боор, бут, төш, ич, кол, көз, кулак, мурун, ооз, тил, тиш, жүрөк* ж.б. болсо, түрк тилинде *arka, sirt, baş, bel, yürek, iç, kol, el, göz, burun, ağız, dil, yüz, bağır, ayak, diş* ж.б. Булар эң өнүмдүү сөз жасоо уяларын түзөт. Мисалы, *бааш* негизинен кыргыз тилинде 63, ал эми түрк тилинде 53; *арка* негизинен кыргыз тилинде 17, *arka* негизинен түрк тилинде 12; *sirt* негизинен түрк тилинде 17; *бел* негизинен кыргыз тилинде 33, түрк тилинде 15; *бет* негизинен кыргыз тилинде 13, *yüz* негизинен түрк тилинде 22; *боор* негизинен кыргыз тилинде 23, *bağır* негизинен түрк тилинде 8; *бут* негизинен кыргыз тилинде 12, аяк негизинен 8; *аяк* негизинен түрк тилинде 13; *жүрөк* негизинен кыргыз тилинде 10, *yürek* негизинен түрк тилинде 8; *ич* негизинен кыргыз тилинде 47, *iç* негизинен түрк тилинде 64; *кол* негизинен кыргыз тилинде 57, *kol* негизинен түрк тилинде 32; *el* негизинен түрк тилинде 32; *көз* негизинен кыргыз тилинде 35, *göz* негизинен түрк тилинде 45; *кулак* негизинен кыргыз тилинде 13; *мурун* негизинен кыргыз тилинде 11, *burun* негизинен түрк тилинде 8; *ооз* негизинен кыргыз тилинде 13, *ağız* негизинен түрк тилинде 9; *тил* негизинен кыргыз тилинде 47, *dil* негизинен түрк тилинде 37; *тиш* негизинен кыргыз тилинде 14, *diş* негизинен түрк тилинде 19; *төш* негизинен кыргыз тилинде 15 сөз өндүрүлгөн. Сөз жасоо уясынын биринчи баскычында туундулардын эң көп жасалганын байкайбыз. Мисалы, *бааш* негизинен жасалган сөз жасоо уясынын биринчи баскычында 14, экинчи баскычында 29, үчүнчү баскычында 14; түрк тилинде

baş негизинен жасалган сөз жасоо уясынын биринчи баскычында 13, экинчи баскычында 26, үчүнчү баскычында 20 туунду сөз жасалган.

“Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык базасы, материалдары жана методдору” деп аталган экинчи бап изилдөөнүн объект, предмети, изилдөөнүн методдору жана материалдары, методологиялык базасы, мындан сырткары дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уялары жана баскычтары тууралуу маалыматтарды камтыйт.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары, ал эми изилдөө **предмети** – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр.

Иште изилдөө материалдары катары кыргыз жана түрк тили боюнча жарыяланган сөздүктөрдөн, илимий басылмалардан, көркөм-публицистикалык тексттерден топтолгон кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчөгө байланыштуу аталыштардан жасалган сөздөр кызмат кылат.

Изилдөөнүн методологиялык базасын сөз жасоо менен дериватология багытынын теориялык негизин түптөөгө эбегейсиз салымын кошуп, сөз жасоо уясынын жалпы тил илиминдеги ордун аныктаган окумуштуулардын ичинен Е. Л. Гинзбург (1974), П. А. Соболева (1971), А. Н. Тихонов (1991), И. С. Улуханов (1992), Е. А. Земская (1991) өңдүү окумуштуулардын эмгектери жетекчиликке алынды.

2.2.1. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уяларын түзүү өзгөчөлүктөрү. Сөз жасоо уясы деп бир уңгудан тараган туунду негиздердин жыйынтыгы аталат. Сөз жасоо уясындагы уңгу сөздөн башка сөздөрдүн баары уңгулаш туунду сөздөргө жатат. Мисалы: *боор – боордо – боордош – боордоштук; боордо – боорлоп – боордоп – боордот – боордуу ж.б.* Демек, уңгулаш сөздөрдү бир уяга киргизүүдөгү таяна турган эң негизги белги - сөздүн лексикалык семантикасы болуп саналат.

Сөз жасоо уясында бир гана уңгу болот. Уңгу – сөз жасоо уясынын негизги эң керектүү компоненти. Уңгусу жок сөз жасоо уясын түзүү мүмкүн эмес, уңгу сөз уядагы бардык туунду сөздөрдүн өзөгүн түзөт.

Сөз жасоо уясынын татаалдыгы анын курамындагы ар бир сөздүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу. Алардын ар бири кайсы сөз жасоо уясына көбүрөөк катышса, ошол сөз жасоо уясы татаал болот. Ошондуктан, уялар түзүлүшүнө, курамына карай ар кандай болот. Чоң уялардын курамында жүздөгөн туунду сөз болот. Аны ишибизде талдоого алынган дене мүчө аталыштарынын негизинде сөз жасоо уяларынын сөз жасоо баскычтарындагы туунду сөздөрдүн курамы далилдейт.

2.2.2. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын

сөз жасоо уялары жана баскычтары. Сөз жасоо баскычы – уянын негизги бөлүгү, уянын ар бир баскычында туунду сөздөрдүн белгилүү саны жайгашып, бардык баскычтардагы туунду сөздөрдүн саны жалпы уядагы туундулардын санын берет. Казак тилчиси Н. О. Оралбаева сөз жасоо баскычына төмөнкүдөй аныктама берет: «Сөз жасоо баскычы – сөз жасоо уясынын бир мүчөсү. Ал бир сөздөн экинчи туунду сөздүн жасалуу чегин билдирет. Мисалы, *бил-билим-билимдүү-билимдүүлүк* деген сөз жасоо тизмегин алсак, мында үч сөз жасоо баскычы бир тубаса сөздөн жасалган. Сөз жасоо уясы – өтө татаал кубулуш. Сөз жасоо уясынын курамындагы сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо жубу, тиби, тубаса сөз, туунду сөз, баскыч, парадигма, категория сыяктуу түшүнүктөр сөз жасоо уясынын татаалдыгын далилдейт [Оралбаева, 1998:3].

Сөз жасоонун эң башкы жана маанилүү бирдиги - уңгу. Уңгу сөз жасоо уясын башкарат. Уңгу сөздөн түз жасалган туунду сөздөр 1-баскычтагы туунду сөздөр болуп эсептелет; сөз жасоонун 1-баскычындагы туунду сөздөрдөн жасалган туундулар 2-баскычтагы туунду сөздөр болуп саналат; сөз жасоонун 2-баскычындагы туунду сөздөрдөн жасалган туундулар 3-баскычтагы туунду сөздөр болуп саналат ж.б.у.с. Мисалы: *баш - башкар - башкарма – башкармалык ж.б.* Мында дене мүчө билдирүүчү *баш* уңгу сөзүнөн тике жасалган *башкар* сөзү 1-баскычтагы, *башкарма* сөзү 2-баскычтагы, *башкармалык* сөзү 3-баскычтагы туунду сөздөрдөн болуп эсептелет.

Дене мүчө аталыштары негизиндеги сөз жасоо уяларындагы сөз жасоо баскычтары туундулардын саны менен курамына карай түрдүү болот. Алардын түзүлүшүнө жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уялары көп баскычтуу, башкача айтканда, үч баскычтуу уялар катарына кирет.

Дене мүчө аталыштарынын негизинде сөз жасоо уясынын бир баскычында жасалган туунду сөздөрдүн эң жогорку саны 70тен ашат. Далил катарында *кол* сөзүнөн 130га жакын сөз жасалат, изилденип жаткан уялардын ичинде эң көп өнүмдүүсү *баш* сөзүнөн жасалган сөз жасоо уясы эсептелет. Мындан уңгу сөздөн 130дан ашуун туунду сөз жасалган.

Дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уяларындагы туунду сөздөр сөз жасоонун морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдору аркылуу ишке ашкан. Булардын ичинен туунду сөздөрдү жасоонун эң өнүмдүү жолу – морфологиялык жол.

«Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү» деп аталган үчүнчү бап беш бөлүмдөн турат. Бул бапта кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан туунду лексемалардын жасалышындагы морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдордун аткарган ролу иликтенип, мындай туунду сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө таандыктыгы талданган.

3.1. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү. Кыргыз тилдериндеги дене мүчө аталыштарын билдирген сөздөргө *ич, таман, кулак, көз, ооз, бет, тил, баш, моюн, жүрөк, бел, боор, мурун, тиш, көөдөн, көкүрөк, киндик, кол, тизе, аяк, ээк, төш, карын* лексемалары кирсе, түрк тилинде мындай сөздөрдүн курамы андагы тиешелүү шайкештиктер менен аныкталат.

Дене мүчө аталыштарынын уясын уюштурган туунду жана татаал сөздөр морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалат. Алар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн кызматын аткарат. Булардын ичинен биринчи орунду **зат атооч** ээлейт. Мисалы: *аттиш, баканооз, белбоо, башкаргыч, карындаш, белдемче, белдик, тилдик, боордош, ооздук, ооздурук (диал.), көздүк, ичек, тилек, оозеки, тилем; başbakan; başaktör ж.б.*

Андан кийинки орунду **этиштер** ээлейт. Этиштик негиздер зат атоочтон турган негиздерге караганда азыраак болгону менен, сөз жасоо касиети жогору. Мисалы: *тиште, тиштеш, тиштел, тиштеле, тиштеме, тиштеш, тиштет; başvirta (кайрылуу) ж.б.*

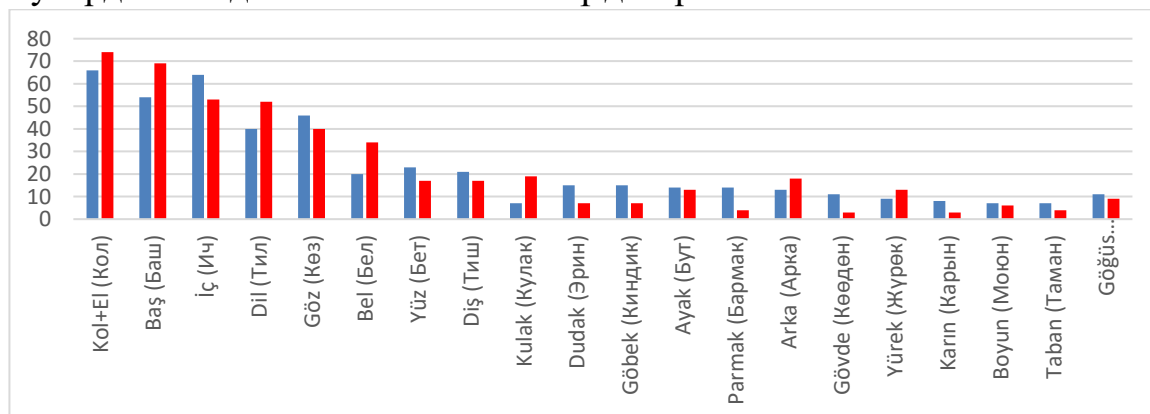
Сын атооч сөздөрдүн ичинен негизинен 24 сын атооч каралган. Мисалы: *башка, башка-башка, башкадай, башкалык, башкача; başkaca ж.б.*

Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду сөздөр мааниси жагынан өзүнөн мурунку баскычтагы туунду сөздөр менен байланышта болот, себеби ар бир баскычтагы туунду сөздөр түзүүчү негизге барып такалат. Андыктан 1, 2, 3-баскычтардагы туунду сөздөр тубаса жана түзүүчү негиздер менен тыгыз маанилик байланышта болот.

Ошентип, жыйналган факты материалдарды системага келтиргенде 1-баскычтагы туунду сөздөр структурасы боюнча жөнөкөй, татаал (*кош сөздөр, кошмок сөздөр*) сөздөрдөн турары анык болду. Ошондой эле дене мүчө аталыштары фразеологизмдерде басымдуу орунду ээлегендиги аныкталды.

Дене мүчө аталыштарынын уясындагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалган сөздөрдү анализге алууда 1-баскычта түрк тилинде 423, кыргыз тилинде 470 сөз жасалган.

Булардын сандык катышын төмөнкү диаграмма тактыктайт.

Ооз 14; Арка 18; Баш 69; Тиш 17; Бут 13; Бел 34; Моюн 6; Тил 52; Тизе 4; Киндик 7; Төш (3) + Көкүрөк (6) 9; Көз 40; Ич 53; Кол 74; Кулак 19; Таман 8; Жүрөк 13; Бет 17; Эрин (4) + Илеп (3) 7; Көөдөн 3; Бармак 4; Карын 6.

Ağız 9; Arka 13; Baş 54; Diş 21; Ayak 14; Bel 20; Boyun 7; Dil 40; Diz 2; Göz 46; İç 64; Kol (33)+ El (33) 66; Kulak 7; Taban 6; Yürek 9; Yüz 23; Dudak 15; Göbek 15; Göğüs 11; Gövde 11; Parmak 14; Karın 11.

Бул жагынан дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын эң эски катмарын түзүп, аны байытуунун көөнө булактарынын бири деп табылат.

3.2. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан морфологиялык жол аркылуу жасалган туунду сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирерине назар салсак, анализге алынган уялардын курамында бардык сөз түркүмү бар экенин байкайбыз. Мисалы: *арка (тубаса негиз) – арка-к – зат атооч, аркы-луу- сын атооч, арка-ла – этиш.*

Салыштырылып жаткан эки тилде дене мүчө аталыштарына *-чы, -луу, -ка* курандыларынын жалганышы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышында өз ара окшоштуктар арбын кездешет.

Морфологиялык жол менен жасалган туунду жөнөкөй зат атоочтордун саны – 68. Жалпысынан алганда кыргыз тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочтун курамында гана кездешкен мүчөлөр төмөнкүлөр: *-ал* - башал, *-ан* - оозан, *-ара* – башара, *-ат* - башат, *-гыч* - башкаргыч, *-демче* - белдемче, *-дик* - белдик, тилдик, *дош* - боордош, колдош, *-дук* - ооздук, *-дурук* - ооздурук (диал.), *-дүк* - көздүк, *-дырык* - тамандырык, *-еги* - ичеги, *-ек* - ичек, *-ек* - тилек, *-еки* - оозеки, *-ем* - тилем, *-к* - аркак, *-кат* - беткат, *-кей* - беткей, *-кеп* - беткеп, *-кеч* - бооркеч, *-кок* - бооркок, *-лык* - аркалык, *-меч* - тилмеч, *-ңкы* - аркаңкы, *-өөч* - көзөөч, *-пак* бетпак, *-сем* - белсем, *-сөө* - белсөө, *-та* - карынта, *-тик* - тиштик, *-тук* - колтук, *-тук* - мурунтук, *-турмач* - колтурмач, *-турук* - моюнтурук, *-түк* - төштүк, *-тык* - баштык, *-укту* - колукту, *-ул* - оозул, *-утка* - боорутка, *-үш* - көөдөнүш, *-ча* - моюнча, таманча, *-чак* – моюнчак, *че (чө)* - жүрөкчө, көкүрөкчө, *чи* - тилчи, *-чир* - белчир, *-чул* - мурунчул *-чын* - карынчын, *-ыл* - башыл, *-сү* – жүрөксү.

Аларды жасоого катышкан сөз жасоочу мүчөлөрдүн ичинен жогорку өндүрүмдүүлүктү *-лык (-лик), -дык (-дик), -тык (-тик)* мүчөлөр көрсөтөт. Булар аркылуу жасалган зат атоочтордун ичинен *колтук I, II, төштүк, тизелик*, сыяктуу туунду сөздөр терминдерди пайда кылган болсо, *белдик, көздүк, ооздук I, моюндук, кулактык, тизелик, аркалык, мурундук* сыяктуу

туунду сөздөр зат атоочту билдирет.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан морфологиялык жана синтаксистик жол аркылуу жасалган 40 туунду тактооч жасалган. Морфологиялык жол аркылуу туунду тактоочторду жасоого катышкан мүчөлөрдүн өнүмдүүлүгүнө *-ча (-че)*, *-дай (-дей)* мүчөлөрүн киргизсе болот.

3.3. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы. Синтаксистик жол аркылуу жасалган туунду сөздөрдүн сөз жасоо маанисине тиешелүү нерсе – ар бир татаал сөз структуралык-семантикалык биримдикти түзөт. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал зат атоочту жасоо аркылуу кеминде 94 татаал зат атооч адамга карата айтылган аталыштарды билдирет.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал сөздөрдүн курамы түрдүү сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөн, б.а., айкашуу жөндөмдүүлүгү өтө жогору. Түрдүү сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөр менен биригип дене мүчө аталыштары зат атооч, сын атооч, ат атооч, этиш ж.б. жаратарын аныктадык.

Зат атооч: *бел күрөк (кичине күрөк); бел кырчоо; бел салды; ağaç kolu «ветвь»; ağın gözleri; baskı kolu «тормозной рычаг»; baş ağrısı «головная боль»; baş çanağı «череп»; baş tacı «кумир»; dağ başı «вершина горы»; deniz kolu «морской пролив»; dil ailesi «языковая семья»; dil kavgası тибиртке; kol değirmeni «ручная мельница»; yazı dili «письменный язык» ж.б.*

Сын атооч: *кумурска бел; кымча бел; açık kol «разомкнутая колонна»; baş aşağı «оң тескери»; başı бүтүн (замужняя); başı dumanlı «туманная вершина»; karalı kol «сомкнутая колонна» ж.б.*

Этиш: *бет алды, бет алдырбоо; белин сындыруу; baş başa vermek «советоваться»; baş vurma «обращение»; başa çıkarmak (аягына чыгаруу); başı tutmak (оорун калуу); göz kapamak; gözü açılmak; kollarını açmak «раскрыть объятия» ж.б.*

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан синтаксистик жол менен төмөндөгү тактоочтор жасалган: *iç ara, ayak altı, оозеки, башы бүтүн, ич ара, таман астында, бут асты, бет алды, башы байлануу, тилазар.*

Кыргыз жана түрк тилдеринде дене мүчө аталыштарынын ортосудагы синтаксистик окшоштуктар катары калыптанган сөз айкаштары туурасында сөз кылууну туура көрдүк. Себеби, кыргыз жана түрк тилдери түбү бир тектеш тилдер болгондуктан, дене мүчө аталыштары менен байланыштуу туруктуу сөз айкаштарында бир катар кызыктуу факты материалдар сакталып калгандыгы изилдөө мезгилинде белгилүү болду.

Кыргыз тилинде: *аркасын салуу* - “жактырбаган, көргүсү келбеген

мүнөздө кош көңүл мамиле жасоо, кыртышы сүйбөө”. *Анан кала берсе, балыктан чарчап кайткан күйөөсүн күтүп албай аркасын сала турган болду* (Укаев).

Түрк тилинде: *arka (veya sirt) çevirmek* - Eski ilgiyi göstermez olmak, yabancı gibi davranmak.

Кыргыз жана түрк тилдеринин ортосунда дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган туруктуу сөз айкаштарында бир катар айырмачылыктарды жолуктурууга болот. Мындай айырмачылыктар сөз айкаштары туюндурган маанилердин арасында түрдүү түшүнүктөрдү туюндуруп калганы изилдөөнүн жыйынтыгында белгилүү болду.

Кыргыз тилинде: *баш көз болуу* - Башчылык кылуу, башкаруу, көз кырын салуу, каралашуу, жардамдашуу. *Агалары жоокерчиликке аттанып, ал жакадагы жалчы койчуга баш көз болуп калат* (Абакиров) [КТТС, 2019: 212].

Түрк тилинде: *baş göz olmak* - evlenmek.

Мындай синтаксистик жол аркылуу жасалган татаал зат атоочтордон кош сөздөр уюшулган. Алар семантикалык жактан антонимдик, синонимдик жана коррелятивдеш сөздөрдөн жасалган кош сөздөр болуп үч топко бөлүнөт. Булардын басымдуу бөлүгүн коррелятивдеш кош сөздөр түзөт: *тил-ооз, бети-кол, оозу-мурду, аяк-башы, ичеги-карын, өкпө-боор, кулак-мурун ж.б.*

3.4. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн лексика-семантикалык жол менен жасалышы. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал сөздөрдө эки же андан көп компоненттер биригип, бирдиктүү маанини туюнтат. Бул сөздөрдүн тигил же бул компоненти айрым учурда баштапкы маанисинен ажыраса, көп учурда сакталып калган. Алардын он беш маанилик тобу аныкталган, т.а., темпоралдык, аскердик, техникалык, медициналык-анатомиялык, филологиялык, коомдук, географиялык, турмуш-тиричилик, курал-шайман, буюм, кийим-кечек, оюн, адамдын сапатын билдирген, туугандыкты, зоологиялык, биологиялык, каада-салтка, ырым-жырымга, адамдын кесибине байланыштуу аталыштарды билдирген сөздөрдүн тематикалык топторуна жиктелген, төмөндө алардын айрымдарына токтолобуз:

1) Медицина-анатомиялык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан туунду татаал сөздөр: *göz hafızası* (көздүн эс тутуму); *göz kası* (көз булчуңу); *göz ingini* (көздөн чыккан суюктук); *dil karhası* (тибиртке); *көк боор, көкүрөк клеткасы, моюн омурткалары, мурун көңдөйү, жетим арка, жүрөк кабы ж.б.*

2) Филологиялык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *yerli dili* (жергиликтүү элдин тили); *dil ailesi* (тил бүлөсү); *bölge dili* (аймак тили); *konuşma dili* (оозеки тил); *ölü dili* (сенек тил); *адабий тил, баш мүчө, өлүү тил, кол тамга, баба*

тил, баш сүйлөм, кол жазма, улуттук тил, тил таануу ж.б.

3) Географиялык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *өн yüz* (алдыңкы көрүнүшү); *yüz ölçümü* (бет өлчөмү); *yer yüzü* (жер жүзү); *göz alanı* (горизонт); *deniz kolu* (деңиз агындысы); *dağ başı* (тоо чокусу); *deniz yüzü* (деңиз бети); баш калаа, баш оона, бел арык, бел-белес, жака-бел ж.б.

4) Турмуш-тиричилик, курал-шайман, буюм, кийим-кечек аталыштары буюмдары: *iğnenin gözü* (ийненин көзү); *kol değirmeni* (кол тегирмен); *kol караği* (жеңдин учу); *çantanın gözü* (сумканын чөнтөктөрү); айры төш, бел бакан, бет май, бут кийим, кол куржун, кол күрөк, кол саат, көз айнек, көз мончок, көзтумар, тиш чукур, төш белги, төш чөнтөк.

5) Адамдын сапатын билдирген сөздөр: *айча бел, ак баш, баканооз, балык ооз, бураң бел, жер таман, жоон көкүрөк, камыш кулак, май таман, музоо тиш, чор таман, baş aşağı* (оң тескери); *başı bağı* (башы байланган); *başı bütün* (үй бүлөлүү келин); *gözleri fırlak* (мосток); *dış yüz* (тырпаты); *kalkık gözler* (көздөрү чалкалайт); *yüz çizgileri* (бет чийимдери) ж.б.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочтор 4 түрдүү маанини билдирет.

1. Накта заттын аталышын билдирген сөздөр. Мысалы: *белдик, көздүк, ооздук, моюндук, кулактык, тизелик, колчатыр, колакы ж.б.*

2. Абстрактуу маанини билдирген сөздөр: *көз караш, ичи тарлык, башчылык, көкүрөктүк ж.б.*

3. Адамга карата аталыштарды билдирген сөздөр: а) туугандык аталыштар: *киндик эне, карын бөлө, белкуда ж.б.* б) иш-аракет менен кесиптин ээлеринин аталыштары: *тилчи, тилмеч, элбашы, колбашы ж.б.*

4. Кичирейтүү модификациялык маанисин билдирген сөздөр: *бетче, тилче, кулакча, тилчик ж.б.*

Булардын ичинен дене мүчө аталыштарын билдирген зат атоочтордун тубаса негизинен экинчи бир аталышты билдирген сөздөр көп кезигери анык болду, алардын саны 253 туунду сөз. Кийинки орунда адамга карата туунду атоолор – 28 сөз, абстрактуу аталыштар – 13 туунду сөз, абстрактуу кичирейтүү модификациялык маанилер – 5 туунду сөз.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду этиштердин билдирген маанилери төмөнкүдөй:

1) Кыйын болуу, эч нерседен коркпоо маанисин билдирет: *көкүрөксүн.*

2) Негизги лексикалык маанисинде катышкан иш аракетти билдирет:

а) дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган кыймылдын маанисин билдирүү (түз жана өтмө маанисинде): *кулакта, тизеле, тиште, башта, бутта, боорло, көкүрөктө, колдо ж.б.* б) аракетти ишке ашырууга ылайыкталган турмуш жабдыктарынын аталыштары аркылуу жасалган кыймылдын маанисин билдирүү: *таманда II.*

- 3) Бир нерсеге көнүү, багынуу маанисин билдирет: *мойун сун.*
- 4) Ортомчул процессти билдирет. Мисалы: *белдеш, колдош, көздөш, тизелеш I ж.б.*

Булардын ичинен негизги лексикалык маанисине байланыштуу жасалган иш-аракетти билдирген сөздөр эң көбү 37 туунду сөз. Ал эми андан башка зат атоочтон жасалган ортомчул процессти билдирген 7 туунду сөз, жана бир нерсеге көнүү маанисин билдирген 1 туунду өнүмсүз сөз жасалган.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган **туунду сын атоочтор** сан жагынан этиштен кийинки орунду ээлейт. Туунду сөздөрдүн ичинен сын атоочтор эң көп, т.а., жети маанилик топко бөлүнөрү анык болду:

- 1) Негизги зат атоочтон жасалып, анын лексикалык маанисине карай, белгилүү бир заттын, башка кубулуштун бар экенин билдирет (биринчи жана өтмө маанисинде): *бастуу, буттуу, боорлуу, аркалуу, мурундуу, моюндуу, төштүү, тилдүү, ооздуу, белдүү ж.б.*

- 2) Бир нерсенин жок экенин билдирет: *тилсиз, башсыз, колсуз, белсиз, бетсиз, көзсүз, тишсиз, жүрөксүз, көкүрөксүз, ж.б.*

- 3) Негиздин лексикалык маанисине шайкеш белгилүү бир иш-аракетке тиешеси бар экенин билдирет: *колчул, көкүрөкчүл.*

- 4) Салыштыруу маанини билдирет: *башындай, белдей, беттей, жүрөктөй, көздөй, колдой I, карындай ж.б.*

- 5) Зат атоочтон жасалып, анын лексикалык маанисине байланыштуу касиетти билдирет: *башкы, бетки, оозку, ички, тилдик II ж.б.*

3.5. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн фонетикалык окшоштугу жана айырмачылыгы. Жаңы сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык кыргыз тилинде дене мүчө аталыштарын билдирген 23 сөз, түрк тилинде да дене мүчө аталыштарын билдирген 23 сөз тандалып алынды. Алардын ичинен *арка, баш, бел, ич, кулак, кол* сөздөрү эки тилде тең бирдей фонетикалык турпатка ээ.

Кыргыз тилинде: *арка I* 1. Дененин моюндан тартып куймулчакка чейинки омурткалардан турган бөлүгү. *Ат аркасын суутуп Эки-үч күн мында туралы!* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. Бет алып турган тарапка Карамкаршы жак, арт жак. *Азыр аркада калган кызыл тоо анда көрүнгөн эмес* (Сыдыкбеков). *Ат кепенин аркасы аңырайып көчүп кетиптир* (Касымбеков). 3. *өт.* Таяныч, жөлөк, коргооч, жардам. *Атаң кууп салганда, Арка болгон мен элем* («Эр Табылды»). *Күрүчтүн аркасы менен күрмөк суу ичет* (макал). [КТТС, 2019: 125].

Түрк тилинде: *arka* 1. Bir şeyin temel tutulan yüzünün tam ters yanı. 2. Bir şeyin sırt durumunda olan yüzeyi. 3. Geri kalan bölüm. 4. Art, peş. 5. Otururken sırtın dayandığı yer. 6. (*insan için*) Vücut, beden. 7. Arkada olan, arkada bulunan. 8. Koruyucu, kayırıcı, iltimasçı, piston. 9. Geçmiş, geride kalmış zaman [Türkçe

Sözlük: 63]

Кыргыз жана түрк тилдеринде фонетикалык ажырым арбын кездешет. Тектеш тилдердин арасында мындай ажырымдардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыз жана түрк тилдеринин сөздүк корундагы дене мүчө аталыштарын билдирген *боор, жүрөк, көз, моюн, мурун, ооз, тил, тиш* сөздөрүнүн арасында фонетикалык мүнөздөгү төмөнкүдөй айырмачылыктар жаралган:

Кыргыз тилинде: *боор* 1. Өттү жана тамак сиңирүүгө керек болгон заттарды иштеп чыгаруучу адамдын жана айбандын ички органы, мүчөсү. *Жүр майданга, баатыр балдар киребиз, Жат душмандын боорун жарып тилебиз* (Барпы). *Балам, мына бул боорду бышырып жей тургула* (Жантөшев). 2. Төш тарап, көкүрөк жак, ич жак тарап. *Эрнис эки колун бооруна алып ары-бери басат* (Жантөшев). 3. Тоонун, жардын, дубалдын ж. б. капталы, бети. *Эми көр, ал боорго бак сайылган* (Маликов). *Четин асканын бооруна жабышып чыккан* (Жантөшев). 4. Белгилүү бир жердин аймагы, айлана чөйрөсү, өрөөнү. *Тоодой саман үйүлүп, Чүй боору эгин жыттанат* (Шүкүрбеков). 5. Бир тууган, тууган, тукуму, теги бир. *Аркаңда калган карындаш Бооруңар айтат саламды* (Бөкөнбаев) [КТТС, 2019: 271].

Түрк тилинде: *bağır* 1. Göğüs. 2. (ok yayı ve dağ için) Orta bölüm. 3 Ciğer, bağırsak gibi vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı, ahşa [Türkçe Sözlük: 88].

КОРУТУНДУ

1. Дене мүчө аталыштары тектеш тилдердин сөздүк курамындагы байыркы катмарды түзүп, баба тилдин дооруна барып такалгандыктан, мындай аталыштар кыргыз жана түрк тилинде да сөз жасоочу негизги булак болуп саналат.

Адам өзүн ааламдын борбору деп таанып билет. Адамдын дене мүчөсү анын өзүн да, курчап турган айлана-чөйрөсүн да кабылдоонун куралы болуп эсептелет. Бул жагынан дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын эң эски катмарын түзүп, аны байытуунун көөнө булактарынын бири деп табылат.

2. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары менен баскычтары сөз жасоонун диахрондук жактан калыпташкан, синхрондук жактан сөздүк курамын такай байытып турган жандуу система экенин тастыктайт.

Сөз жасоо тизмеги – уя тутумундагы маанилүү синтагматикалык бирдик, ал уңгулаш сөздөр арасындагы синтагматикалык катышты билдирет. *Сөз жасоо тизмеги* татаал бирдик катары өз кезегинде сөз жасоонун мындан да татаал бирдиги *сөз жасоо уясынын* курамына кирет. Бул жагынан сөз жасоо уясы сөз жасоо тизмегинин жыйындысы катары кызмат өтөйт.

Сөз жасоо уясы – бир уңгудан тараган туунду сөздөрдүн жыйынтыгы. Сөз

жасоо уясындагы сөздөр уңгулаш сөздөргө жатат. Ар бир сөз жасоо уясында бир гана уңгу болот. Уңгу – сөз жасоо уясынын негизги компоненти. Уңгусу жок сөз жасоо уясын түзүү мүмкүн эмес.

3. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалып, жаңы түшүнүктөрдү атоодо арбын колдонулат.

Дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочторду жасоодо синтаксистик жол өзгөчө орунду ээлейт. Синтаксистик жол аркылуу жасалган ар бир татаал сөз структура-семантикалык биримдикти түзөт. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан 94 татаал зат атооч жасалган. Алар маани жактан нагыз зат атоочторду, абстрактуу түшүнүктөрдү жана адамга карата айтылган аталыштарды билдирет.

Жаңы сөз жасоонун морфологиялык жолу түрк тилдеринде эң активдүү жолу болуп эсептелет. Дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган сөздөрдө кыргыз жана түрк тилдери арасында айырмачылыктарды кездештирүүгө болот. Мисалы, түрк тилинде морфологиялык жолу аркылуу жасалган *gözlük* сөзү кыргыз тилинде жасоонун синтаксистик жолу аркылуу жасалган *көз айнек* сөзүнө шайкешет.

4. Кыргыз жана түрк тилинде мейкиндик жана мезгилдик факторлордон улам дене мүчөлөрүн атоодо бири-бирине дээрлик окшобогон жаңы лексикалык бирдиктер пайда болгон. Дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр темпоралдык, аскердик, техникалык, медициналык-анатомиялык, филологиялык, коомдук, географиялык, турмуш-тиричилик, курал-шайман, буюм, кийим-кечек, оюн, адамдын сапатын билдирген, туугандыкты, зоологиялык, биологиялык, каада-салтка, ырым-жырымга, адамдын кесиби сыяктуу маанилик топторду түзөт.

5. Кыргыз жана түрк элинде тарыхый, диний жана тилдик жакындык болгондуктан, дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдө жалпылыктар өтө көп. Андай болсо да, ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгү да жок эмес. Мындай окшоштук жана айырмачылыктар тилде мыкты деңгээлде чагылдырылган.

Кыргыз жана түрк тилдери тектеш тилдер экенине карабастан, алардын ортосунда бир топ айырмачылыктар дагы кездешпей койбойт. Мындай айырмачылыктардын болушунун бир канча себептери бар. Биринчиден, аталган тилдердин мейкиндик жактан бири-биринен алыс жайгашышы; экинчиден, бул тилдердин бири түрк тилдеринин огуз тобуна, экинчиси кыргыз-кыпчак тобуна кириши; үчүнчүдөн, айрым орток түрк сөздөрүнүн бир тилде активдүү, экинчи тилде пассивдүү колдонулушу.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Акалын Р. Сходства соматизмов в кыргызском и турецком языках [Текст] / Р. Акалын // Молодой ученый. -2017. -№19(153). -С. 371-374. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29147793>
2. Акалын Р. Способы образования словообразовательных ячеек соматизмов [Текст] / Р. Акалын // Молодой ученый. -2017. -№19(153). -С. 371-374. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29147795>
3. Акалын Р. Сөз жасоо уясынын кыргыз тил илиминде изилдениши [Текст] / Р. Акалын // К. Карасаев ат. Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. -2017. -№1(39). -21-23-бб. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=30020919>
4. Акалын Р. Сөз жасоо уясынын түрк тил илиминде изилдениши [Текст] / Р. Акалын // К. Карасаев ат. Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. -2017. -№1(39). -27-29-бб. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=30020921>
5. Акалын Р. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын улуттук өзгөчөлүктөрү [Текст] / Р. Акалын // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2020. -№3. –С.150-153. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=45543623>
6. Акалын Р. Кыргыз жана түрк тилдериндеги соматизмдердин маданий маанилүүлүгү [Текст] / Р. Акалын // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2020. -№3. -С.179-182. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=45543630>
7. Акалын Р. Кыргыз жана түрк тилдеринде дене-мүчө аталыштарынын популярдуу жасалыш ыкмалары [Текст] / Р. Акалын // К. Карасаев ат. Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. 2021. -№1(55). - С.99-102. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=45733151>
8. Акалын Р. Some theoretical problems of word-formation nest of the kyrgyz language [Текст] / Р. Акалын // Научные исследования в Кыргызской Республике. -2021. -№4. Ч.I. - С.19-24. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=4994319>
9. Акалын Р. Парадигмы первой ступени словообразовательных гнезд с вершиной названия частей тела в кыргызском и турецком языках [Текст] / Р. Акалын // Вопросы гуманитарных наук. –Москва, 2020. -№3(108). –С.52-56. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=43128654>
10. Акалын Р. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене-мүчө аталыштарынын айырмачылыктары [Текст] / Р. Акалын // Кыргыз тили жана адабияты. -2019. -№35. - С.20-25.
11. Акалын Р. К вопросу о проблеме словообразования в тюркологии [Текст] / Р. Акалын // Бюллетень науки и практики. -2023. -Т.9. -№6. - С.710-715. – То же: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54035080>

Акалын Режептин “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” деген темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *дене мүчө аталыштары, сөз жасоо уясы, сөз жасоо уясынын баскычтары, уңгу, негиз, туунду, татаал сөз, сөз түркүмдөрү, морфологиялык ыкма, лексика-семантикалык ыкма, синтаксистик ыкма.*

Иштин изилдөө объектиси – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары, ал эми изилдөө **предмети** – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырып изилдөө аркылуу эки тилдин ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктарды аныктоо.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөөдө сыпаттоо, байкоо жүргүзүү, жалпылоо, топтоштуруу, моделдөө, деривациялык анализден өткөрүү, санак жүргүзүү, анализ, синтез методдору колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжалары жана алардын жаңылыгы Диссертацияда кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр салыштырма планда алгач ирет иликтенип жаткандыктан, иштин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, алардын ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык жалпылыктар менен катар айырмачылыктар алгач ирет илимий айлампага киргизилди. Ошол эле учурда дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн сөз жасоо баскычтарынын бөлүнүп каралышы да диссертациялык иштин жаңылыгы болуп саналат.

Колдонуу чөйрөсү. Илимий-изилдөөлөрдүн натыйжалары, тыянактары кыргыз жана түрк тилинин лексикалык байлыгына тиешелүү толуктоолорду, тактоолорду алып келүү менен, жогорку окуу жайлары үчүн лексикология жана сөз жасоо боюнча окуу китеп, окуу куралдарын жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө баалуу материал боло алат.